

Lánczi András:

Rendszerváltás vagy rezsimváltás?¹

A kelet-európai rendszerváltás intellektuális feldolgozását és politikai értelmezését ma is, huszonöt évvel a szovjet rendszerek összeomlása után, a liberális-normatív megközelítés uralja. Ami kezdetben magától értetődő volt, negyedévszáddal később már nem az. A liberális-normatív megközelítés uralma azt jelenti, hogy magát a rendszerváltást és a politikatudományi értelmezéseket áthatja a liberális progresszivizmusra jellemző felfogás, miszerint a politika a haladás egyik fontos eszköze, a legfőbb értelmezési keret pedig a történelmi haladás. Mivel a rendszerváltás egyben liberalizációt is jelentett – főként gazdasági és politikai értelemben -, minden egyéb szempont ennek rendelődött alá, azaz fontosabb a szabad vállalkozás bevezetése, a tekintélyek lebontása, a többpártrendszer bevezetése, mint a politikai felelősségre vonás, a visszamenő igazságszolgáltatás, a kommunista idők előtti tulajdonviszonyok helyreállítása. Ennek a liberális igénynek a lényege, hogy úgy hozzanak létre egy új társadalmat, hogy az előző rendszerrel való kontinuitás ne szakadjon meg, nem akartak „forradalmi” változásokat, mert a stabilitás szempontja fölülírt mindent. Ezt lehet „humanista” erkölcsi mércével igazolni, de valószínűbb, hogy a nemzetközi hatalmak érdekei is a stabilitást állították a középpontba, illetve a kommunista haladás-eszme így volt a legjobban kihasználható, azaz ez okozott legkisebb törést az emberek személyes életvilágában. Vagyis a rendszerváltás nem jelentett radikális gondolkodásváltást is, igaz, megteremtette annak lehetőségét, hogy másfajta gondolkodásmódok is kialakuljanak.

Huszonöt évvel a rendszerváltás után azonban itt az ideje, hogy másfajta értelmezések is helyet kapjanak. Ez lehet reakciós-konzervatív jellegű, lehet radikális jobboldali vagy baloldali értelmezés is. Lehet egyszerűen statisztikai jellegű megközelítés, amikor a számok nyelvén vetünk össze jelenségeket. Egy biztos: a rendszerváltás leegyszerűsített normatív megközelítése fölött, azaz „minek kellene lenni” vagy „milyennek kellene lennie” a rendszerváltásnak, eljárt az idő. Az emberek a saját életüket akarják élni, nem egy utópia vagy ígéret nevében vagy annak kényszerítő ereje alatt. A rendszerváltás a kijózanodás folyamata az utópiák és ideológiák világából – ha nem az, akkor marad egy opportunisták politikai magatartásmód, amely elég lehet a túléléshez, de nem elég a rendszerváltásban rejlő lehetőségek kiaknázáshoz.

Nemzetközi körülmények: kilépni a történelemből

A kelet-európai rendszerváltásoknak bele kellett illeszkedniük egy új világrendbe. Ennek kulcskérdése volt a német egység létrehozása és a Szovjetunió szétesésének a kezelése. Mindkét kérdést az európai integráció politikája volt hivatva perspektivikusan megválaszolni: az egységes Németország Európa legerősebb gazdasági erejévé válhatott, lényegében az európai integráció a német gazdasági törekvések keretévé vált. Ugyanakkor egy integrált Európai Unió képes volt a széteső Szovjetuniót saját keretein belül tartani, elfogadtatni az orosz vezetéssel, hogy a II. világháború után kialakított geopolitikai befolyási övezetek

¹ A Történelemtanárok Egylete által szervezett *Közelmúltunk jelene. Magyarország története, 1989-2014.* című konferencián elhangzott előadás bővített, írásos változata

átalakulnak: Oroszországnak bele kellett nyugodnia, hogy a szovjet birodalom (befolyási övezet) megszűnik. A világméretű hidegháború úgy ért véget, hogy az Egyesült Államok átvette a korábbi szovjet befolyás alatt álló régiók befolyásolását, a világon szinte mindenütt a demokrácia vált a legkívánatosabb alkotmányosan garantált politikai berendezkedéssé, mit több, a legfőbb ideológiai üzenete az volt, hogy a „történelem véget ért”. Hogy Oroszország ezt mennyi ideig fogadta el, az végleg kiderült a 2014-15-ös ukrajnai eseményekből.

Francis Fukuyama először egy tanulmányban (*The End of History*, 1989),² majd egy teljes könyvben fejtette ki azt a Hegelig visszamenő gondolatot, hogy a történelmi fejlődésnek van végpontja, s ez – Hegel szerint – a francia és az amerikai forradalmakat vezérlő politikai elvekben fejeződik ki. Ezen elveknél jobbat emberi ésszel nem lehetséges kidolgozni. A szükségyszerűség és a szabadság összhangba került, a történelem mint szükségyszerűség célba ér a szabadság elvi és intézményi megtestesüléseiben. A történelemből való kilépés igénye az európai ember vágya, amióta úgy fogja föl magát, mint történelmi lényt. Ez lényegében a kereszténység eszkatologikus időfelfogásával kezdődött, a modernségben pedig szekularizált haladás eszmévé alakult át, amelynek tengelyében egy elvont történelem eszme, mint viszonyítási pont áll. A történelemben való létezésnek csak akkor van értelme, ha az valamilyen üdvözülésben ér véget, legyen az a végső ítélet (öröklét), vagy kommunizmus (marxista haladáseszme), vagy egy liberális világállam, amely a teljes egyéni szabadságot hozza el. A rendszerváltás fölfogható úgyis, mint a kommunista eszkatológia után a liberális eszkatológiára való áttérés aktusa, melynek éltető ereje az emberi természetben rejlő sóvárgás az öröklét, illetve az evilági életében a boldogság után.

Az amerikai felfogás szerint a történelem vége azt jelenti, hogy a liberális demokrácia formájában minden más rezsím számára elérhető a legjobb politikai rend kialakítása hamarosan kiderült azonban, hogy a demokrácia – a többségi gyakorlat – önmagában éppúgy nem elegendő, ahogy azt minden korábbi gondolkodó is jelezte: a többségi elv éppúgy zsarnokivá válhat, mint bármilyen más berendezkedés. 1997-ben Fareed Zakaria elhíresült tanulmánya, az *Illiberal Democracy*³ igyekezett meghúzni a vonalat a demokratikus és nem demokratikus, valamint az illiberális demokratikus és a liberális demokratikus rendszerek között. Mivel a szerző nézőpontja az amerikai külpolitika stratégiai céljai volt, az írás az amerikai berendezkedést tette meg abszolútnak. Ennek jellemzői, hogy antropológiai pesszimizmus jellemzi, azaz az emberi természetet a hatalom korrumpálja, az alkotmányosság, az emberi jogok képesek leginkább korlátozni a hatalmat. A tisztességes demokratikus választások önmagukban nem képesek megakadályozni a hatalom koncentrációját, erre hoz számtalan példát a világból, még Szlovákiát is az illiberális államok közé sorolja 1997-ben, amiből látszik, hogy a tanulmánynak kettős funkciója volt, ahogy a „történelem végének” is: általános, stratégiai-elvi kontextust adni minden nyugatias berendezkedésnek, illetve aktuálisan minősíteni a fennálló rezsimeket. Ahogy a különböző gazdasági és politikai minősítő intézmények is ezt a funkciót látják el. Zakaria valójában a demokráciát akarta minősíteni, bizonyos értelemben tisztázni a modern demokrácia és a liberalizmus viszonyát, mivel „Ha egy demokrácia nem őrzi meg a szabadságot és a törvényt, akkor a demokrácia csekély vigasszal szolgálhat.” Azaz a liberalizmus szempontja fontosabb volt, mint a szigorú értelemben vett demokráciáé.

Az amerikai érdek szerinti jó rend vagy kormányzás értelmezését folytatta a szintén világ bestsellerré emelt Samuel P. Huntington könyve, *A civilizációk összecsapása és az új*

² Francis Fukuyama: A történelem vége? *Világosság*, 1990. január.

³ Fareed Zakaria: The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*. 1997.

<http://www.foreignaffairs.com/articles/53577/fareed-zakaria/the-rise-of-illiberal-democracy>

világrend átalakulása, amely 1996-ban jelent meg. A nézőpontja ebben az esetben is az amerikai külpolitika stratégiai alakítása, annak megértése, miféle új világrend formálódik a kommunizmus bukása után. Huntington a kultúra és az identitáspolitika felerősödését érzékelte, innen a felismerése, hogy a civilizáció, amelyet a legtágabb fogalomnak tart és a vallás, nyelv, kultúra, vérségi kötelékek különböző kombinációi hoznak létre, a jövőben a világrend és világkonfliktusok kiindulópontjává fog válni. Ő is egyfajta történelemfilozófiát fejt ki, akárcsak Fukuyama, akivel röviden foglalkozik is a könyvében, amelyben a valószínű realista forgatókönyv szerint „globális civilizációközi háború”⁴ rajzolódik ki. De ahogy már Fukuyama is írta, a történelem vége nem zárja ki a jövőbeli véres háborúkat. De bármilyen konkrét formát is öltsenek az eljövendő háborús konfliktusok, a nyugati nézőpont az, hogy a „Nyugat tartós, ellenállhatatlan, egyirányú hatás gyakorlása az összes többi civilizációra”⁵ felváltotta a korábbi „szórványos vagy korlátozott” találkozókat a különböző civilizációk között.

A kelet-európai rendszerváltások ebbe a nyugatiasodó, amerikanizálódó világrendbe érkeztek meg: elvárás volt a liberális demokrácia intézményesített bevezetése, a nyugati civilizáció értékrendjének megjelenítése az életmódtól kezdve a külpolitikai-katonai lépések támogatásáig. Mivel Magyarország a legeladósodottabb országok közé tartozott a rendszerváltás pillanatában, az önálló vagy szuverén döntéshozatal erősen korlátozott volt. Hogy mennyire mehetett sikeresen végbe a rendszerváltás mint nyugatosítási program, az nagyban függött attól, hogy a rendszerváltás képes-e beteljesíteni a rendszerváltás külsőleg és belsőleg kitűzött céljait. Kívülről a stabilitás és nyugatosítás, belülről elsősorban a növekvő jólét és kisebb mértékben a szabadság volt a mérce.

Kétféle felfogás

A liberális-normatív út. 1989-ben a politikai útkeresés elég egyértelmű utat jelölt ki: a nyugati alkotmányos berendezkedés valamely formáját kell mintának tekinteni, hiszen nincs más. A kelet-európai liberális változás kezdettől fogva mintakövetést jelentett, a magyar liberális erők kezdettől fogva a szabadságot azonosították a nyugati politikai berendezkedéssel, elsősorban az amerikaival, de ennek európai alfajaival is. E politikai felfogás lényege, hogy jó az, ami „nyugati”. De bármelyik mintát is választotta a magyar elit, a kulcsszavak a „demokrácia”, az „alkotmányosság” és a „szabadság” voltak. Mivel a politikai fogalmak normatívak, e három fogalom is mint normatív mérce jelent meg, valóságos tartalmuk további viták kiindulópontjává vált. Valójában vagy az amerikai, vagy a német modell mutatkozott lehetőségként. Minden más modell, főként a skandináv jóléti állam vagy a dél-európai bizonytalan demokráciák, nem is beszélve a svájci vagy osztrák semlegességről, reális lehetőségként nem merülhetett fel.

De bármelyik modellt is választotta Magyarország – ez nem lehetett más, mint a német elsősorban gazdasági és történelmi okokból –, a lényeg az volt, hogy Magyarország olyan politikai utat válasszon, amely szemben áll a korábbi szovjet elkötelezettségével, a modern zsarnokság egyéb formáival, illetve teljesítsen néhány nyugati elvárást: 1. A gazdaság liberalizálását, ami több dolgot jelentett. Először is a tulajdonosi szerkezet átalakítását: a több mint 90 százalékban állami tulajdonban lévő termelőeszközöket magántulajdonná kellett alakítani. Ennek két útja volt, az egyik a vállalatok külföldi befektetőknek való kiárúsítása,

⁴ Samuel P. Huntington: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó, 2004. 547. o.

⁵ Uo. 67. o.

azaz a külföldi tőke beengedése az országba; a másik a belső privatizáció, amelynek több szakasza volt kezdve az ún. spontán privatizáció viszonylag rövid periódusával, melyet erkölcsi értelemben nyugodtan nevezhetünk „leleményes lopásnak” is, majd folytatva az államilag szervezett privatizációs folyamattal, amely töretlenül folytatódott 1998-ig, majd 2002 után újra megerősödött és csak a 2010-ben ért véget. E folyamat következtében a magyar gazdaság tulajdonosi szerkezete pont az ellenkezőjére változott, 2010-ben több körülbelül 90 százalékban magántulajdonba jutott. Noha a privatizáció nem volt új jelenség, de rendszerszintű, tömeges privatizáció korábban soha, sehol nem volt. Másodszor, az árak fölszabadtatását jelentette. A hatósági árrendszer helyett a világpiachoz igazodó árkialakítás vált általánossá, aminek egyik következménye lett a magyar nemzeti vagyon nagyjából felére való leértékelődése. Megjelent a piacgazdaság minden egyéb kelléke is, pl. a kereskedelem teljes szabadsága, a tőzsde (1990. június 21-én nyitotta meg kapuit újra a magyar tőzsde) vagy a többszintű bankrendszer. Harmadszor, az adórendszer átalakításával lehetővé vált az állami kiadások újfajta finanszírozása, az egyéni teljesítménybeli különbségek elismerése, illetve a jóléti állam lehetőségének a megteremtése az állami szolidaritás kimondásával. 2. A politikai rendszer teljes alkotmányos átalakítása, amely olyan jól ismert elvek szerint történt, mint a hatalommegosztás, a joguralom és jogállamiság, a jogok körbebástyázott védelme. Az ún. nemzeti kerekasztal tárgyalások (1989. június 13. – 1989. szeptember 18.) minden lényeges kérdésben elvi döntéseket hoztak. A tárgyalásokat lezáró egyezmény szöveg kimondta, hogy módosítani kell az alkotmányt, fel kell állítani az alkotmánybíróságot, legalizálni kell pártokat és finanszírozásukat, meg kell teremteni a választások jogi feltételeit; módosítani kell a büntetőtörvénykönyvet. Az aláírók a békés átmenet mellett álltak ki, és egy új jogállam megalapítását tűzték ki célul.⁶

Az identitáspolitika mint alternatíva. Minden politika preferenciák megállapításán nyugszik. A kommunista időszak fölszámolása – a rendszerváltás – egy olyan koncentrált, tehát viszonylag gyors, radikális változásokat magában foglaló folyamat, amelynek célja nem csupán új politikai intézményrendszer felépítése, hanem az emberek életmódjának a megváltoztatása is, azaz a magánélet világába való beavatkozás. Ilyen helyzetben óhatatlanul súlyos identitás kérdések és dilemmák, azaz személyes és közösségi döntési helyzetek alakulnak ki. A kommunista hatalomgyakorlás és ideológia részben internacionalista, azaz nemzetellenes volt, részben pedig volt egy tradicionalista-népies ideológiai vonala, amely a marxista haladás koncepcióval összeegyeztethető hagyományokat – gyakran átértelmezve - fölhasználta a politikai közösség erősítésére. Semelyik internacionalista vagy kozmopolita felfogás sem nélkülözheti a közvetlen politikai közösséghez való tartozás kapcsait, a személyes és a közösségi élet kényes egyensúlyát kialakító identitásképző tudati elemeket. Mivel a rendszerváltás módja a stabilitást és a párhuzamos liberalizálást előnyben részesítő politika volt, a folyamat evolúciós jegyeket mutatott, azaz az a személyes és a kollektív alkalmazkodási készségeket vette igénybe. Szemben a liberális-normatív elvárásokkal, a realista rendszerváltás-felfogás inkább az identitásra összpontosított. E szerint a rendszerváltásnak új közösségképző politikát kell megvalósítania, ehhez a nemzet, a vallás, az antikommunizmus, a hagyományok és kulturális törekvések nyújtottak fogalmi keretet.

Ha a liberális-normatív felfogás a Nyugatot tekintette követendő mintának, a tradicionalista-nemzeti irány a nemzeti identitást és a nemzeti érdeket állította a középpontba. Az individuummal szemben a személyiséget és a közösséget hangsúlyozta. A nemzet vagy nacionalizmus előtérbe állítása a klasszikus vérségi kötelék kérdéseit, a közös történeti tapasztalat felhajtó erejét, a nemzeti érdek tartalmának a kidolgozását részesítette előnyben.

⁶ Ld. pl. a rendszerváltás angol nyelvű feldolgozását: Rudolf L. Tökés: Hungary's negotiated revolution. Cambridge University Press, 1996.

Ennek kapcsán merült fel az ideológiai okokból elnyomott vallás beemelése a közéleti diskurzusba, valamint az egyházak kárpótlása. A vallási nevelés és az egyházak oktatási szerepe állandó forrása a normatív és a realista rendszerváltás közti ellentétnek. Ahogy a kárpótlás egésze, a visszamenőleges igazságszolgáltatás elvetése, vagy ahogy a politikatudományi irodalom tárgyalja, az „átmeneti igazságosság” problémái, amelyek főként morális kérdések formájában merülnek fel, tartós identitásképző erő maradt az antikommunizmus fogalmában. A liberális-normatív felfogás mind politikai, mind intellektuális támogatói számára az antikommunizmus meghaladott koncepció, ezért a kommunista múltban gyökerező morális problémák csak elvétve kapnak helyet a felfogás berkein belül – elsősorban is a volt besúgó hálózatokhoz tartozók névlisták nyilvánosságra hozatala kapcsán figyelhető meg egyre gyengülő politikai szándék. A kultúra területén állandóan izzó régi kérdések okoznak feszültséget: ilyen a népi-urbánus vita újbóli megjelenése, bár ennek tartalma sokban módosult, mert nem a város-vidék ellentéte ölt ebben a vitában ma testet, hanem arról szól, hogy ki határozza meg az ízlésmintákat, ki kanonizálja a szellemi termékeket, ki uralja mind a hagyományos, mind az új, elektronikus kommunikációs felületeket, s legfőbbséppen ki uralja a nyelvet. A rendszerváltás ugyanis véget vetett egy restriktív nyelvpolitikának, a nyelvi kifejezési eszközök használatában lényegében teljes szabadság állapota következett el, amelynek nincsenek politikai, legfeljebb jogi határai lehetnek.

A két megközelítés különbsége. A liberális-normatív és a tradicionalista-identitás elvű felfogás közti különbség jól jellemezhető az igazságosság kétféle felfogásának rövid leírásával.

Természetes igazságosság vagy emberi jogok? Erre a kérdésre adott kétféle válasz dönti el, hogy ki milyen politikai hitvallást tesz magáévá. Egészen a modernség kezdetéig minden politikai gondolkodót a természetes igazságosság eszméje vezérelte: az emberi világ dolgait ugyanúgy természeti törvények szabályozzák, mint a nem emberi világot. Ezért van az, hogy az európai klasszikus politikai gondolkodás isten-központú volt. Ezért ajánlotta mindegyikük az ember nevelését, mivel az emberi természet – racionalitása révén – részesül az isteni minőségben, tehát az emberi természet tökéletesítése lehetséges. Kevésbé az intézmények, mint az emberi minőség dönti el, mennyire jó politikai rendben élünk. Ezért van az, hogy a régi gondolkodók számára nincs kiemelt államforma, bármelyik államforma lehet jó is, rossz is. Azért a demokrácia a legkevésbé jó államforma, mert ez segíti legkevésbé elő az emberi természet javítását, közelítést az istenihez vagy a legfőbb jóhoz.

A modernség nem véletlenül kezdődik azzal, hogy az emberrel szemben támasztott követelményeket lejjebb szállították a kora modern politikai gondolkodók. Ezért Machiavelli az első modern gondolkodó: bevezeti a történelem mindent relativizáló fogalmát mint mércét, amely a természet abszolút fogalmát volt hivatva lecserélni. Többé nem a természet törvényei, hanem az esendő vagy bűnös emberi tulajdonságok adott színvonala vagy készlete dönti el, mi történjen, mit válasszon az ember egy adott pillanatban. Ha az emberi természet ördögi vagy esendő, mi több, gonosz vonásaiból indulunk ki, akkor a politika az emberi természet összes - főként állatias – ösztönein fog alapulni. A modernség ezért váltott át az emberi természet javításának a politikájáról az intézményekre, amelyek képesek az emberi természetet nem megjavítani, hanem kordában tartani. Ekkor jelent meg az emberi jogok intézményének a hangsúlyozása, igaz, kezdetben még összekapcsolva a természet fogalmával: „természet adta jogunk, hogy” megfogalmazással. A 19-20. századra a természet eltűnt a jogokat minősítő jelző státuszából, és már csak „emberi jogokról” beszélünk, vagyis az emberi jogokat kizárólag az emberi racionalitás, a megegyezés, a beleegyezése garantálhatja. Istenről, vagy bármilyen objektív mércéről, itt már szó sincs, mert nincs rá szükség.

A modern liberalizmus ennek a felfogásnak a legfőbb hirdetője. Mi több, ma már fundamentalista módon védi az emberi jogokat, azaz, abszolút igazságnak véli. És ebben téved. Az emberi természet gonosz vonásait nem csak, nem egyedül emberi jogokkal lehet védeni, főként nem abszolút módon. Semmivel sem kevésbé hatékony, mint – mondjuk – az istenben való valódi hit, az erkölcsi nevelés, vagy az érzelmek művészetek útján való nevelése. De egyik sem képes egyedül célt érni. Ha mindezek összekapcsolódnak az emberi jogok részleges igazságával, akkor talán képesek leszünk stabil, békés politikai rendet kialakítani, amit akár nevezhetünk demokráciának is. De az biztos, hogy a természet szempontját nem lehet figyelmen kívül hagyni, ahogy az emberi észet sem szabad magára hagyni.

A politikai rendszer átalakítása

A rendszerváltás legtöbb feldolgozási kísérlete belpolitikai eseményként láttatja és értékeli az egypártrendszer után végbemenő folyamatokat. Országoként eltérő sajátosságokkal, a nemzetközi feltételek csupán mellékes feltételként jelennek meg. Ezzel szemben a nemzetközi ún. tranzitológiai irodalom, a politikatudomány uralkodó irányzata, az intézményi megközelítés elsősorban a szovjetrendszer bukását látja a különböző országokban végbemenő politikai folyamatokban, vagyis hogy egy adott országban mi történt és miért, azt deduktív módon a Szovjetunió összeomlásából vezetik le, a helyi körülményeket csupán a kiszámíthatatlanság eseményeként írják le. De meghatározó tényezőként a szovjet rendszer fenntarthatatlanságát hangsúlyozzák, megemlítve, hogy Mihail Gorbacsov - naivságból vagy vezetői alkalmatlanságból – elősegítette a szovjet birodalom felbomlását. Mindkét megközelítési mód közös vonása azonban, hogy főként az intézményes változásokra összpontosítanak. Ezért lehetséges, hogy a rendszerváltást egyfajta alkotmányos forradalomnak látják, minden egyéb szempontot ennek rendelnek alá, beleértve a politikai gazdaságtani szempontokat is. Másként fogalmazva a kelet-európai rendszerváltás szellemi földolgozását uralják a normatív szempontok, azaz, hogy minek kellene lenni, megelőzi az összes többi szempontot, pl. a gazdasági realitásokat, a társadalmi reakciókat vagy éppen a lelki-szellemi-morális értelmezéseket, nem beszélve a külföldi hatásokat, amelyekről a mai napig alig tudunk tényszerűen valamit. Politikai szempontból a stabilitás fenntartása minden más szempontot megelőzött. Vagyis a rendszerváltás értelmezését uralják az endogén megközelítések, mert a politikai szándékok – mind belpolitikai, mind külpolitikai szempontból – előnyben részesítették a békés és a stabilitást szem előtt tartó felfogást. Ahol ez nem sikerült, például Romániában és Jugoszláviában – ott a nemzetközi szempontok mint korlátozó tényezők kiemeltté váltak.

Azt állítom, hogy a kelet-európai rendszerváltás lényeges vonása az alkotmányos forradalom, ami azt jelenti, hogy a rendszerváltás a normatív jogi szemléletmódnak kell uralni, a kívánatos politikai célokat a liberális jogfelfogás alapján a jogalkotás útján kell elérni. Ily módon a rendszerváltás fogalma azért vált általánossá, mert a politikai változásokat ellenőrzött, alkotmányos, az emberi jogi felfogással összhangban lévő, a régi rendszer elitjét büntetőjogilag nem érintő, a gazdasági kérdéseket hangsúlyozó folyamatnak láttatja. Ezt támogatta a konszolidált nyugati politikai szándék is. Ezzel szemben a radikálisabb felfogás a rendszerváltást az élet minden területére – társadalmi, kulturális, életmódbeli, elitcserére kiterjedő, a magántulajdont rehabilitáló, a politikai felelősséget magában foglaló szempontokra - kiterjedő folyamatot akarta keresztül vinni. Ez lett volna a rezsiváltás, vagyis a politikai hatalom összetételének gyökeres megváltoztatása. Mivel a rezsifogalma a régi görög politikai gondolkodás 'politeia' fogalmának a modern változata, azaz egy olyan

megközelítése, amely a politikát sokféle elemből álló egésznek látja, vagyis a változás az valamennyi összetevő elemek megváltoztatását kell, hogy magában foglalja. Magyarországon egyértelműen a szabályozott, azaz az uralkodó kommunista erők szempontjait messzemenően figyelembe vevő rendszerváltás programja valósult meg. Ez azt jelenti, hogy az 1989 előtti rendszer vagy berendezkedés tagjai teljes jogú tagjaivá váltak az új alkotmányos berendezkedésnek, élhettek minden olyan joggal, amelyet korábban ők megtagadtak mindenki másától. Hallgatólagosan megtörtént egy olyan politikai bocsánat, amely a történelemben példátlan, ez tette lehetővé, hogy a kommunizmus egyfajta erkölcsi fölényrel került ki a rendszerváltásból, szemben a fasiszta vagy náci hatalomgyakorlás képviselőivel, akiknek egy részét az emberiség ellen elkövetett bűntettekért vontak felelősségre. A kommunizmus alatt elkövetett bűnökért senkit nem vontak felelősségre. Alkotmányos értelemben volt rendszerváltás, de morális értelemben nem volt rezsiváltás – Magyarországon biztosan nem, de máshol sem, hacsak valaki nem számítja ide a Ceaușescu-házaspár kivégzésének aktusát, ami a lényeg elkerülésének egyik toposza. Ha a rendszerváltás egyben rezsiváltás is volna, akkor fölmerül az a kérdés, miért a liberális-normatív mérce vált a rendszerváltás uralkodó értelmezésévé. 1990-ben bizonyos értelemben mindenki, aki a régi rendszer lebontását akarta, különösebb ideológiai tartalom nélkül, de a normatív-liberális értelmezés támogatójává kellett válnia a politikai cselekvés értelmében: ez teremtette meg a rendszerváltás legitimitását, azaz morális-politikai támogatását. Ugyanakkor szükséges a rendszerváltás mindig is meglévő, de értelmiségi szintre sose emelt új értelmezése, amely képes válaszokat adni az olyan kérdésekre, hogy mi is a rendszerváltás és a rezsiváltás közti különbség; milyen volt a nemzetközi környezet és hatása a rendszerváltásra; miért kellett megtörni az új kormány tekintélyét a taxisblokáddal; hogyan győzhetett az MSZP 1994-ben hatalmas fölényrel, és miért lépett vele koalícióra az SZDSZ; mi a privatizáció tényleges gazdasági menete és következménye; mekkora szerepe van a kül- és belföldi titkosszolgálatoknak a belpolitika alakításában; milyen összefüggések vannak a tőkeképzés és a gazdasági fejlődés között; miért maradhatott életben a kommunista egalitarianizmus eszméje a rendszerváltás után, amely egyben fő forrása a politikaellenességnek; miért járatódott le a liberális eszme; mi az oka, hogy a rendszerváltás nem hozta el a kapitalizmus elfogadottságát; miért nem közeledett az állam és polgára egymáshoz, noha az intézményi feltételek adott immár huszonöt éve.

Rendszerváltások

A világtörténelem több rendszerváltást is ismer. Walter Bagehot angol szerző például a 19. században végbemenő választójogi reform következtében előálló helyzetet a régi és új rendszer szembenállásaként írta le a *The English Constitution* c. könyvében. Így jellemezte az 1867-es választójogi reform körül kialakult helyzetet: „A közelmúltban tagadhatatlanul nagy változás ment végbe [...] Az 1865 óta zajló változás nem egy, hanem ezer ponton hozott változást; nem néhány apró részletben következett be változás, hanem egy mindent meghatározó szellemben [...] Egy új világ jött létre, amelyik nem olyan volt, mint a régi.”⁷ Normális esetben a generációk között megy végbe egy folyamatos, alig észrevehető változás, bár olykor ez sem megy zökkenőmentesen. Az 1989-es kelet-európai rendszerváltások egyik sajátossága, hogy egy modern zsarnoki rendszert alkotmányos-jogi eszközökkel alakítottak át, amely utat nyitott a nemzedékek közti radikális változások előtt is. Ennek jele volt, hogy Orbán Viktor 35 évesen lett először miniszterelnök, amit szimbolikusan nevezhetünk.

⁷ Walter Bagehot: *The English Constitution*. Second Edition. Boston, 1873.
<https://archive.org/stream/englishconstitu00bagegoog#page/n2/mode/2up>

A szó szűkebb értelmében a rendszerváltás nem volt forradalom, azaz a fennálló hatalmi struktúrát nem erőszakos úton szüntették meg, hanem tárgyalások következményeként. De nem is volt csupán reformlépések egyszerű sorozata, mert egyetlen aktussal – új alkotmány bevezetésével – az egész intézményrendszert alkotmányosan, de radikálisan átalakították. Ebből a szempontból történetileg érdekes a magyar alkotmányozás, amely megőrizte a jogi folytonosságot az előző, kommunista alkotmánnyal, mivel a régi átírásával alakították ki az új rendet. A tárgyalásos hatalom átalakítás előnye a stabilitás fenntartása, viszont hosszú távú ellentéteket és ellentmondásokat hagyott hátra az új rendszer szereplői számára. Legegyszerűbben megfogalmazva, kialakult a hosszú időre meghatározóvá váló törésvonal az antikommunisták és a posztkommunisták között. Ez a szembenállás Magyarország esetében bénító hatással volt a minimális nemzeti egység kialakítására és így a nemzeti érdek külföldi érvényesítése előtt.

A kommunista rendszerváltás értelmezhetetlen az 1980-as évek végére kialakult világhelyzet ismerete nélkül. A leginkább elterjedt értelmezése szerint a szovjet birodalom a gazdasági teljesítőképesége miatti hátrányára vezethető vissza. Ez azért válhatott a legfőbb értelmező erővé, mert a gazdasági mutatók egyértelmű képet mutattak, beleértve a szovjet hatalom alatt álló országok eladósodottságát is figyelembe véve (főként Lengyelország és Magyarország). Mégsem hanyagolhatók el az egyéb tényezők sem, főként a morális-kulturális tényezők. Ezek mélyén a nyugati, jelentős részben szimbolikus amerikai (kisebb részben anyagi) elkötelezettségű értelmiségi ellenállás található meg. Miközben az amerikai-nyugati propaganda erőteljes kulturális hatást is igyekezett kifejteni (filmek, életstílus, ruházat, hajviselet stb. révén), a szovjet birodalom vonzereje fokozatosan elvesztette a kulturális és intellektuális vonzerejét lényegében az 1970-es évek elejére. Ennek oka, hogy a tudományos-kommunista eszmék és a kommunista világ valósága (gulágok, azaz az élet biztonsága és a szólásszabadság hiánya, az alacsony életminőség, a messianizmusba öltöztetett nyers hatalmi törekvések stb.) közti különbségek nyilvánvalóvá váltak világszerte. Ehhez társult a különböző kommunista országok uralkodó pártjain belül kialakuló reformista igény.

Magyarországon ez különösen fontos tényezővé vált, olyannyira, hogy a párt berkein belülről indult el 1956 átértékelése (ellenforradalomból forradalom, azaz pozitív politikai eseménynek nyilvánítása), a nyugati életeszmények (pl. a fogyasztás) kedvezőbb megítélése, a politikai pluralizmus legalizálása (többes jelölés), az egyén magánéletének tágítása a közügyek rovására. Minden tényezőt összevéve kialakult az a helyzet, hogy a kommunista politikai rendszer változatlan fenntartása – magától értetődően - a Nyugatnak nem volt érdeke, de még a reformkommunisták is hajlandónak mutatkoztak – bizonyos biztonsági garanciák beépítése révén – lemondani az egyeduradalomról. A rendszerváltás egy bonyolult hatalmi, gazdasági, kulturális és lélektani kompromisszum eredménye volt. De semmiképpen nem volt rezsimeváltás a szónak ógörög gyökere, a *politeia* értelmében, amely azt fejezi ki, hogy egy politikai berendezkedésnek milyen nemcsak az intézményi, de a személyi vagy osztály összetétele. Ma politikai kultúrát emlegetnénk, azt a jellemzőt, amely szabályozza, hogy a politikai ügyeket – túl a törvényes vagy intézményi szabályokon – miként intézik a közösség tagjai. Ha így nézzük, akkor a rendszerváltás az intézményes keretek megváltoztatására összpontosított, a régi hatalmi elit biztonságának, mi több, a privatizáció révén a gazdasági beágyazódásának lehetőségét is erős garanciákkal megadta. Másként fogalmazva, bebizonyosodott, méghozzá tudatos módon bekövetkező módon, hogy az elit uralma megingathatatlan, nem a politikai rendszer minősége vagy teljesítménye, még kevésbé az ideológiai meggyőződés, hanem az elithez való tartozás távolsága határozza meg az ország hatalmi struktúráját. Emiatt kimondható, hogy az igazi kérdés nem az, hogy a rendszerváltás vagy rezsimeváltás történt-e, hanem az a fordulat jár közel a probléma lényegéhez, hogy vajon

miért nem történt meg az elitváltás. A rendszerváltás vagy „gengszterváltás” szembeállítását a feszültséget szokta pongyola nyelven kifejezni.

A rendszerváltás a feltételeit teremtette meg a rezsimváltásnak, vagyis egy egalitáriánus társadalom átalakításának lehetőségét egy joguralmon, a magán- és a közélet közötti új határvonal meghúzásán és az emberi életnek nagyobb perspektívát adó, a jó élet reményén alapuló politikának és személyes boldogulásnak. A rendszerváltás, amely a félmúlt része, ezért fél lábbal még mindig a jelenhez tartozik.